

ƏBDÜRRƏHİM BƏY HAQVERDİYEVİN BƏDİİ TƏRCÜMƏLƏRİ

Solmaz Həyatova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Azərbaycan.

E-mail: senayeva@mail.ru

Xülasə. Bədii tərcümə ədəbiyyatımızın ən mühüm və mürəkkəb yaradıcılıq sahələrindən biridir. Tarixi çox qədimlərə gedib çıxan tərcümə yaradıcılığı ictimai-siyasi şəraitdə xüsusi məna və əhəmiyyət kəsb edir.

Ə.Haqverdiyev həm Avropa ədəbiyyatından, həm də özbək, gürcü, tatar və başqa xalqların ədəbiyyatlarından tərcümələr etmişdir. Tərcümə etmək üçün yazıçı öz ruhuna uyğun parçalar seçirdi. Bu parçalar, hər şeydən əvvəl, öz dövründən narazı qalan, xalq üçün azadlıq axtaran yazıçıların əsərlərindəndir.

Ə.Haqverdiyev tərcüməçilik işini yaradıcılığı ilə bərabər davam etdirmişdir. Onun tərcümə etdiyi dram əsərləri inqilabdan əvvəlki illərdə fəaliyyət göstərən Azərbaycan teatrının repertuarında görkəmli yer tutmuşdur: Şillerin “Məkr və məhəbbət”, “Qaraçılar”, “Vilhelm Tel”, Şekspirin “Hamlet” (1908), S.V.Lanskoyun “Qəzavət”, “Hürriyyət uğrunda” (1908), Çirikovun “Yəhudilər” (1909), erməni dramaturqu Q.Sundukyanın “Pero” və s. Bu tərcümələrdən “Yəhudilər” 1909-cu, “Qəzavət” və “Pero” isə 1927-ci ildə çap olunmuşdur.

Tərcümə ədəbiyyatı hər bir xalqın həyatına, onun mədəni inkişafına qüvvətli təsir göstərən amildir. Vaxtilə böyük rus yazıçısı N.O.Çernişevski tərcümənin nəinki orijinal ədəbiyyatla, həm də ictimai fikrin müxtəlif sahələri ilə yaxından əlaqədar olduğunu nəzərə alaraq tələb edirdi ki, tərcümə ədəbiyyatı xalq fikrinin oyanmasına, ən qabaqcıl, mütərəqqi ideyaların yayılmasına xidmət etməlidir. Rusiyanın ən qabaqcıl adamları – M.Lomonosovdan başlamış M.Qorki və V.Mayakovskiye qədər bütün mütərəqqi rus şairləri və ədibləri tərcümə ədəbiyyatına, tərcümə işinə həmişə məfkurəvi mübarizə sahəsi kimi baxmışlar.

Açar sözlər: nəsr, hekayə, mühit, üslub, sevgi

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 02.03.2023; qəbul edilib – 10.03.2023

LITERARY TRANSLATIONS BY ABDURRAHIM BEY HAGVERDIYEV

Solmaz Həyatova

Doctor of Philosophy in Philology

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS. Azerbaijan.

E-mail: senayeva@mail.ru

Abstract. Literary translation is one of the most important and complex creative fields of our literature. The history of translation dates back to ancient times and it has played a great role in social-political situation. Abdurrahim bey Hagverdiyev made translations from European literature, as well from a literature of Georgian, Uzbek, Tatar and other peoples. The literary translations from the works of other peoples were close to his spirit. These translations are from the works by writers who looked for freedom for their nations and were dissatisfied with that time.

A.Hagverdiyev continued his translation works with his creativity. The dramatic works translated by him held an important place in the repertoire of the Azerbaijani theater, which operated in the pre-revolutionary years: “Craft and Love”, “The Gypsies”, “Wilhelm Tell” by Shiller, “Hamlet” by Shakespeare (1908), “Gezavat” and “For Freedom” by S.V.Lanskoy (1908), “The Jews” by Chirikov (1909), “Pero” by G.Sundukyan and others. “The Jews” was translated in 1909, “Gezavat” and “Pero” were translated in 1927.

Translated literature is a factor that strongly affects the life and cultural development of every nation. The great Russian writer N.O.Chernyshevsky considered that translation is closely connected not only with original literature, but also with various areas of public opinion and required that translated literature serve to awaken public opinion and disseminate the most advanced, progressive ideas.

From M.Lomonosov to M.Gorky and V.Mayakovsky, all progressive Russian poets and writers have always approached translation literature from the point of view of great ideas and goals, and viewed the work of translation itself as a field of intellectual struggle.

Keywords: prose, story, environment, style, love

Article history: received – 02.03.2023; accepted – 10.03.2023

Giriş / Introduction

Bədii tərcümə ədəbiyyatımızın ən mühüm və mürəkkəb yaradıcılıq sahəsi sayılır. Tarixi çox qədimlərə gedib çıxan tərcümə yaradıcılığı ictimai-siyasi şəraitdə xüsusi məna və əhəmiyyət kəsb edir. Tərcümə ədəbiyyatı hər bir xalqın həyatına, onun mədəni inkişafına qüvvətli təsir göstərən amildir. Vaxtilə böyük rus yazıçısı N.Q.Çernışevski tərcümənin nəinki orijinal ədəbiyyatla, həm də ictimai fikrin müxtəlif sahələrilə yaxından əlaqədar olduğunu nəzərə alaraq tələb edirdi ki, tərcümə ədəbiyyatı xalq fikrinin oyanmasına, ən qabaqcıl, mütərəqqi ideyaların yayılmasına xidmət etməlidir. Rusiyanın ən qabaqcıl adamları – M.Lomonosovdan başlamış M.Qorki və V.Mayakovskiyə qədər bütün mütərəqqi rus şairləri və ədibləri həmişə tərcümə ədəbiyyatına belə böyük ideya və məqsədlər nöqtəyi-nəzərindən yanaşaraq, tərcümə işinə məfkurəvi mübarizə sahəsi kimi baxmışlar.

Əsas hissə / Main Part

Bədii tərcümə Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında mühüm rol oynamışdır. Bu baxımdan yanaşdıqda, Azərbaycan xalqının mədəni inkişafında müxtəlif xalqların ədəbiyyatından olunmuş tərcümələrin böyük əhəmiyyəti vardır.

Məlumdur ki, uzun müddət dünya ədəbiyyatını, xüsusən Avropa klassiklərini rus dilinə, rus dilindən isə Azərbaycan dilinə tərcümə edən yazıçılarımız olmuşdur. Belə yazıçılarımızdan biri də orijinal yaradıcılıq xüsusiyyətlərinə malik olan Ə.Haqverdiyevdir.

Ə.Haqverdiyev çox mürəkkəb və uzun, həm də məhsuldar bir yaradıcılıq yolu keçmişdir. Onun yaradıcılığı yarım əsrdən artıq bir dövrü əhatə edir. Müxtəlif ictimai-siyasi hadisələrin şahidi olan ədibin yaradıcılığı da bu hadisələrin təsiri altında dəyişərək, ideya və sənətkarlıq cəhətdən inkişaf etmişdir.

Çoxşaxəli yaradıcılıq xüsusiyyətlərinə malik olan Ə.Haqverdiyevin ədəbi irsindəki tərcüməçilik fəaliyyəti çox geniş və əhatəlidir.

O, Şuşa realını məktəbində oxuduğu illərdə böyük rus şairi İ.A.Krılovun bəzi təmsillərini ana dilinə tərcümə etmişdir. Bütün sonrakı çoxcəhətli ədəbi fəaliyyətində tərcümə sənətinə həmişə böyük yaradıcılıq işi kimi baxan Ə.Haqverdiyev istər rus, istər Avropa və Şərqi və istərsə də qardaş xalqların ədəbiyyatından onlarca dram və nəsr əsərini xüsusi məharətlə ana dilimizə çevirmişdir. Ədibin öz tərcümeyi-halında xatırladığı və ilk qələm təcrübəsi kimi qüsurlarının əfv olunmasını rica etdiyi “At və eşşək” təmsilinin (1887) tərcüməsi bu cəhətdən onun sonrakı mütərcimlik fəaliyyətində əsas müqəddimə sayıla bilər:

*İttifaq düşmüşdü atın yanında
 Bir eşşək gedirdi bir karvanda.
 Kişnəyəmək at gedirdi keyfi kök,
 Çünki heç yox idi onun üstə yük.
 Az qalırdı çıxma eşşəyin canı,
 Çox yükləmiş idi çünki heyvanı.
 Yalvardı o ata, dedi: ay qardaş,
 Biz ikimiz varıq bu yolda yoldaş,
 Yükdən gəl sən bircə xırda şey götür.
 Rəhm et, kömək əlini mənə yetir.
 Cavab verdi, at söylədi: ay axmaq,
 Məgər çətindi sənə bunu qanmaq
 Ki, mən özüm nəcib atlardan olam,
 Belimə eşşəyin yükünü alam?
 Bir az getdi, eşşək yıxılıb öldü,
 Nəcib at o vədə öz işin bildi.
 Eşşəyin yükünü götürdü bütün,
 Dərisin də aldı üstünə yükün,*

– misraları ilə başlayan həmin tərcümə, bir tərəfdən, rus ədəbiyyatına bəslənən məhəbbətin əlaməti idisə, digər tərəfdən də hələ realni məktəbdə oxuduğu illərdə gənc Əbdürrəhimin rus dilinə dərinədən bələd olduğuna dəlalət edirdi.

Bədii əsərlərin tərcüməsində rus dilinin böyük rolu ondan ibarətdir ki, istər rus ədəbiyyatının və istərsə də dünya ədəbiyyatının ən gözəl nümunələri rus dili vasitəsilə Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuşdur. Rus dilinin köməyi ilə Azərbaycan xalqı SSRİ-də yaşayan xalqların, Şərqi xalqlarının ədəbiyyatı ilə də tanış ola bilmişdir.

Ə.Haqqverdiyev Əziz Şərifə ünvanladığı məktubunda yazır: “Mən hərçənd ki, ədəbiyyat sahəsində çalışmamı 1892-ci sənədən hesab edirəm, ancaq əlimə qələm alıb yazmağa başladığım gün, ondan çox qabaqdır. Realni məktəbdə ikən, 1887-ci sənədə Krilovun təmsillərindən neçəsini şeirlə Azərbaycan dilinə tərcümə etmişəm. Birinci əsərim olduğundan, qüsaratımın dönə-dönə əvvəl olunmasını rica edirəm” (Şərif, 1975, ss. 352-353).

Ə.Haqqverdiyev özü haqqında yazır: “1870-ci sənənin may ayının 17-ci günündə Şuşa qəzasında təvəllüd etmişəm. Atam Əsəd bəy qəza dəftərxanasının mütərcimi olub. Uç sinnidə ikən atamı qeyb etmişəm. Bir neçə il əmim Əbdülkərim bəyin təhti-tərbiyəsində, sonra atalığım Həsənəli bəyin tərbiyəsi altına keçmişəm. Bu kişi mənə həqiqətən ikinci atalıq etdiyindən, onu həmişə xeyirlə yad edirəm. Rus əlifbasını və rus qiraətini ilk dəfə Həsənəli bəydən öyrənmişəm” (Məmmədov, 2008, s. 13).

1880-ci ilə qədər kənddə olub, sonra Şuşa şəhərinə köçüb, altısinifli şəhər məktəbinə girmək üçün məni müəllim Yusif bəy Məlikhaqəzərovun müvəqqəti yay məktəbinə qoydular. Sentyabr ayında imtahan verib, şəhər məktəbinə daxil oldum. Realni məktəbdə oxuyarkən, yenə hər ay Yusif bəyin “kontoruna” gedirdim. Yusif bəy mütəəssib bir teatro həvəskarı idi. Yay fəslində Şuşaya cəm olan kənd müəllimlərinin iştirakı ilə Şahnəzərovun evində və sonra şəhər klubunun zalında tamaşalar verirdilər. Oynanılan əsərlər ancaq Mirzə Fətəlinin komediyalarıydı. Onlardan savayı, meydanda heç bir əsər yox idi. Və mənim teatroya həvəsim, onun təşviqi sayəsində başlanıb, getdikcə artdı. Axır vaxtlarda Yusif bəylə aramızda sıx bir rəfaqət var idi və qocalığına baxmayaraq, mənim əsərlərimdən rollar götürüb həvəslə oynardı.

Realni məktəbin dördüncü sinfində ikən Mirzə Fətəlinin komediyalarına oxşar əsərlər yazmağa başladım. Söz yox ki, bunlar uşaq əlindən çıxmış cizma-qaralar idi. Hər yazdığımı aparıb Yusif bəyə göstərirdim. O da oxuyub, fəqət imlamı düzəldib, qaytarardı, özümü də gözəl nəsihət ilə yola salardı.

“Birinci teatromu mən Şuşada 1883-cü sənədə gördüm. Yadımdadır, sonra Mirzə Fətəlinin kitabını tapıb oxumağa başladım. Hətta “Hacı Daşdəmir” adlı komediyamı da Mirzə Fətəlinin “Hacı

Qara”sı məzmununda yazıb, aparıb müəllim Yusif bəy Məlikhaqəzərovun mülahizəsinə verdim. Yusif bəy həqiqi pedaqoq idi. O, mənim bu “pyesamı” bir növ dil ilə mənə qaytardı ki, mən nə ondan incidim və nə də həvəsdən düşdüm” (Haqverdiyev Ə, 2018, s. 429).

Tiflis realını məktəbində təhsil aldığı cəmi bir il ərzində Ə.Haqverdiyevə bu təhsil ocağının kitabxanasında Aropa və rus yazıçılarının əsrlərini mütaliə etmək imkanı yaranmışdır. O, Zaqafqaziya şəhərinin mədəni həyatının imkanlarından faydalanaraq teatr tamaşalarına baxmışdır. Tiflis realını məktəbində oxuyarkən rus ədəbiyyatından “Nahaq qan” adlı dram əsərini Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir (Haqverdiyev, Bakı, s. 399).

1881-ci sənədə Peterburqa gedib orada birinci dəfə mükəmməl teatronun nə olduğunu gördüm. O vaxt Aleksandrinski teatrosunun ən parlaq vaxtı idi. Davidov, Varlamov, Komissaryevskaya, Dolski kimi dahilər işləyirdilər. Aleksandrinski teatrosu bilmərrə məni öz kaminə çəkdi. Bir həftə olmazdı ki, mən teatroya getməkdəydim. Bəzən həftədə iki dəfə gedirdim. Teatro ucuz idi. Otuz iki qəpiyə mükəmməl tamaşa edib həzz almaq olurdu. Aleksandrinski teatrosunun mənə böyük təsiri oldu. Bu təsir sayəsində iki əsər yazdım: “Yeyərsən qaz ətini” komediyasında və “Dağılan tifaq”da həm Ostrovskinin, həm də Şekspirin təsirlərini görmək mümkündür. “Yeyərsən qaz ətini” komediyası 1892-ci sənədə, fevralın 15-ci günündə, “Dağılan tifaq” isə 1896-cı ildə Peterburq şəhərində çap olunubdur və çap xərcini Peterburq sərverdərindən alim Mirzə Maksudov öhdəsinə götürdü. Haman əsər 1907-ci sənədə mart ayında birinci dəfə olaraq Bakıda tamaşaya qoyuldu. “1895-1896-cı sənələrdə Avropa ədəbiyyatında simvolizm üsulu modaya düşmüşdü. Birinci dəfə Haufmanın “Qərç olmuş Naqos” əsəri rus dilində Peterburqda oynandı. O gündən simvolizmə aşıq olub, indi də ayrılı bilmirəm. Simvolizm üsulu təsiri altında 1901-ci ildə Bakıda “Pəri cadu” əsərini yazmışam. “Pəri cadu”nun ideyası tamamilə Meterlinqin “Abı quş” əsərinin ideyasıdır. Ancaq bu da bilinməlidir ki, “Abı quş”u “Pəri cadu”dan yeddi sənə sonra yazılmış. “Pəri cadu”dan bir sənə əvvəl, 1900-cü sənədə “Bəxtsiz cavan”ı yazdım və həmin sənədə də Şuşa səhnəsində tamaşaya qoydum. Bir sənədə inqilabadək Qarabağ bəylərinin və sərverdərliyinin baykotu altında yaşadım. 1907-ci sənədə İran səyahətindən sonra “Ağa Məhəmməd şah Qacar” faciəsini yazdım. Burada heç bir kənar təsir yoxdur. Haman ildə artist Ərəblinskinin xahişinə binaən üç əsər tərcümə etdim: “Qəzavət”, “Yəhudilər”, “Soltan Osman” (Haqverdiyev, Bakı, ss. 345-346).

Sonrakı illərdə Ə.Haqverdiyev nəsr və dram əsərləri tərcümə etməyə üstünlük vermişdir. Bununla o, Mirzə Fətəli Axundzadənin başladığı ədəbiyyatda Qərb meylini qüvvətləndirməyə xidmət edir.

Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin 1908-ci ildə Ü.Şekspirin “Hamlet” faciəsini, Şillərin “Xəyanət və sevgi”, “Vilhelm Tell”, “Soyğunçular”, Volterin “Soltan Osman” kimi dram əsərlərini Azərbaycan dilinə çevirməklə, Azərbaycan dramaturgiyasının Avropa istiqamətində inkişafına səy göstərmişdir. Bu tərcümələr həm də Avropa dramaturgiyasının Azərbaycan səhnəsinə çıxmasına yol açmışdır. 1909-cü ildə Çirikovun 4 məclisdən ibarət “Yəhudilər” adlı faciəsini də Azərbaycan dilinə çevirərək, Bakıda kitab halında çap edərək, Azərbaycan ədəbi-ictimai mühitini, rus və dünya ədəbiyyatı nümunələri ilə tanış etməyə də kömək etmişdir. Beləliklə, tərcüməçilik fəaliyyəti Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin XX əsrin əvvəllərində dram sənətinin və teatrının inkişaf etdirilməsi qayğıları ilə məşğul olduğunu göstərir.

Sovet hakimiyyəti illərində də Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev tərcümə işini davam etdirmişdir. 1927-ci ildə M.Alekseyeviçin “Bolşeviklər” romanını tərcümə etməsi müəyyən dərəcədə ideoloji sifariş xarakteri daşıyır. Lakin 1928-ci ildə Maksim Qorkidən etdiyi tərcümələrini Azərbaycan ictimaiyyəti maraqla qarşılamışdır. Ümumiyyətlə, Maksim Qorkinin 1928-ci ildə Azərbaycan Sovet Rusiyasına qayıdaraq, ədəbiyyat işinin yenidən qurmaq məsələləri ilə məşğul olmağa başlaması, yazıçı və şairlərin marağına səbəb olmuşdur. Ə.Haqverdiyev həmin münasibətlə “Maksim Qorkinin həyatı və yaradıcılığı” adlı bir məqalə yazmış, proletar ədəbiyyatının başçısının yaradıcılığından tərcümələr etmişdir. O, Azərbaycanda ilk dəfə olaraq Maksim Qorkinin bioqrafı kimi çıxış edərək, görkəmli yazıçının tərcüməyi-halı və yaradıcılıq yolu ilə geniş ictimaiyyəti tanış etmişdir. Bu mənada Ə.Haqverdiyevin tərcümə üçün Maksim Qorkinin əsərlərinə müraciət etməsi tamamilə təbii idi. Böyük ədibin M. Qorkinin “İzergil Qarı”, “Makar Çudra”, “Arxip Baba və Lyonka”, “Xan və oğlu”

hekayələrini Azərbaycan dilinə tərcümə etməsi mühim mədəni hadisə idi. Onun Maksim Qorkidən etdiyi tərcümlər “İzergil Qarı və qeyriləri” adlı kitabında toplanılmışdır. Ə. Haqverdiyev Anton Çexovun hekayələrini də Azərbaycan dilinə tərcümə edərək, “Dəhşətli gecə” adlı kitab vasitəsi ilə oxuculara çatdırmışdır. Kitabda Çexovun “Kontrabas romanı”, “Sirr”, “Nadinc uşaq”, “Dəhşətli gecə”, “Şir və Xursid” adlı hekayələri toplanmışdır. Beləliklə, Ə. Haqverdiyevin ali təhsil almaq üçün Peterburqa gedənə qədərki “yaradıcılığı”nın məhsulu bir neçə şeirin mənzum tərcüməsindən və iki pyesdən ibarətdir.

Tədqiqatçıların yazdığına görə, Ə. Haqverdiyev “rus dilindən başqa, fransız, fars, ərəb, erməni, tatar, türkmən, tacik və özbək dillərini də bilirdi” (Məmmədov K. , 1955, s. 184).

Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin əsərləri də dünya dillərinə tərcümə olunmuşdur. Onun “Nahaq qan” əsəri bədii tərcümədə yüksək qiymətləndirilir, ruscadan təbdil olunmuş bir dram əsəri kimi bu əsərdə dramaturqun orijinal yaradıcılıq xüsusiyyətlərini görməmək mümkün deyildir. “Nahaq qan” pyesi, “Hacı Daşdəmir” komediyası bədii təfəkkürə malik olan bir gəncin yaradıcılıq məhsuludur. Əsərdə göstərilir ki, Sənəm xanım öz qızı Mehri xanımla malikanələrinə gəlib ərindən qalan torpağı idarə etmək istəyir. Burada Həsən bəy, Vəli bəy və Məhəmməd bəy əlbir olub Sənəm xanımın bildiyi kimi, 2500 deyil, 800 desyatin yerlərinin olduğunu sübut etməyə çalışırlar. Lakin Sənəm xanım ayıq və bacarıqlı qadın olduğundan, bu hiylələri rədd edərək öz bildiyini sübut edir və ərindən qalan torpaqların tamamilən sahibi olur. Əsərdə Səfər bəy adlı bir gəncə Mehri xanım arasındakı məhəbbətdən bəhs olunur. Mehri xanımın məhəbbətini qazanan Səfər bəy çox sevinir. Lakin Məhəmməd bəy bu sevgiyə mane olur. O, qızı sevdiyini və ona ərə gəldiyi təqdirdə öldürəcəyini bildirir. Nəticədə, nahaq qan tökən Məhəmməd bəy həbs olunur. Yazıçı tərcümə etdiyi əsərin sonunda belə bir qənaətə gəlir ki, nahaq qan heç vaxt yerdə qalmaz.

AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanan nüsxələrdən məlum olur ki, əsər Azərbaycan dilində ərəb əlifbası ilə, pyesin mətni isə təkamil dəftərdə qara mürəkkəblə yazılmışdır. Əsərin adı isə bənövşəyi mürəkkəblə yazılmış, müəyyən kəlmələri isə müəllif tərəfindən pozulmuşdur. Pərakəndə olan bu əlyazmanın 50-55-ci səhifələri arasında olan 5 səhifəsi isə qayçı ilə kəsilib götürülmüşdür. Bundan sonrakı vərəqlərdə stenoqrafik qaralamalar vardır. Faciənin adı əsərin sonunda rus dilində yazılmışdır. Əlyazmada əsər faciəvi sonluqla bitir.

İqtisadi-mədəni inkişaf baxımından Qafqazın iri şəhərlərindən biri və inzibati mərkəzi olan Tiflisdəki teatr həyatı Ə. Haqverdiyevi özünə daha çox cəlb edirdi. Vaxtilə M.F. Axundov, A. Bakıxanov, M.Ş. Vazeh kimi böyük sələflərinin və rus inqilabçı demokratların yaşayıb-yaratdıqları Tiflis şəhəri gənc Əbdürrəhimin ədəbi inkişafında da mühüm rol oynamışdır. O, burada Qriboyedov, Qoqol, Ostrovski, Şekspir, Şiller, Molyer kimi klassik rus və Avropa dramaturqlarının əsərlərini mütaliə edir, Tiflisdə fəaliyyət göstərən Azərbaycan və rus teatrlarının göstərdikləri tamaşalara həvəslə baxırdı.

Tiflis teatrı hər cəhətdən – həm səhnə, aktyor oyunu və professionallıq, həm də repertuar cəhətdən iyirmi yaşlı teatr həvəskarının qarşısında tamamilə yeni bir aləm açmışdır. Tədqiqatçıların fikrincə, ucqar Şuşa şəhərinin teatr həvəskarlarından ayrılıb Tiflisin qaynar teatr həyatına düşən Ə. Haqverdiyevin qəlbində teatra, dramaturgiyaya həvəs və məhəbbət daha da artır. İndi o, xalqın oyanmasında, maariflənməsində və tərəqqisində mühüm rol oynayan teatrı əsl sənət və tərbiyə ocağı hesab edirdi.

Sonralar Ə. Haqverdiyev Tiflisdəki həyatından danışarkən, bu həqiqətlər haqqında yazmışdır: “Mənim ədəbiyyata ciddi surətdə girişməm 1890-cı illərdir ki, Tiflis Realnı məktəbində olan vaxt rus ədiblərindən Qoqol və Ostrovskini, Avropa ədiblərindən Şekspir, Şiller, Molyer və sairələrini tanımağa başladım və müntəzəm olaraq Tiflisin teatrlarına gedib həqiqi səhnənin nə olduğunu anladım” (Haqverdiyev, Bakı, s. 339).

Tədqiqatçıların apardığı müşədidlərə əsasən deyə bilərik ki, 1891-ci ilin iyununda Tiflis Realnı məktəbini bitirdikdən sonra Ə. Haqverdiyev ali təhsil almaq məqsədilə Peterburqa gedir və orada Yol Mühəndisləri İnstitutuna daxil olur. Peterburqda oxuduğu səkkiz il ərzində o, azad dinləyici kimi universitetin Şərq fakültəsində də oxuyur, görkəmli şərqşünas alimlərin mühazirələrini dinləyirdi.

Ə. Haqverdiyevin yaradıcılığından nümunələr tərcümə etdiyi müəlliflərin tam olmayan siyahısı

belədir: Şekspir, Şiller, Volter, Zolya, Çexov, Krılov, Qorki, Korolenko.

“Məkr və Məhəbbət”, “Qaçaq”, “Hamlet”, “Kral Lir” və s. bu kimi Qərbi Avropa dramaturgiyasının inciləri Ə.Haqqverdiyevin tərcüməsində uzun illər Azərbaycan teatrının repertuarında özünə əsas yer tutmuşdur.

Peterburqda olarkən, xüsusilə Aleksandrinski Teatrı onun ən çox sevdiyi mədəni ocaq olur. Ədib Yusif bəyi birinci müəllimi hesab edirsə, Aleksandrinski Teatrını ikinci müəllimi hesab edir.

O, məşhur səhnə sənətkarlarından Savina, Davidov, Varlamov, Pisarev, Dolski, Dalmatov və başqalarının yaradıcılığı ilə tanış olur. Bu teatrda gördüyü əsərlərin təsiri ilə “Yeyərsən qaz ətini, görərsən ləzzətini” və “Dağılan tifaq” adlı əsərlərini yazır. Lakin məlumdur ki, Ə.Haqqverdiyevə qədər də rus ədəbiyyatından bəzi tərcümələr etmiş yazıçı və şairlərimiz də olmuşdur. A.Bakıxanovun Krılovdan, Rəşid bəy Əfəndiyevin Puşkindən və yaxud “Kəşkül”, “Ziyayi-Qafqaziyyə” qəzetlərində müxtəlif rus yazıçılarından və şairlərindən etdikləri tərcümələr olduqca qəliz olmuşdur. “Kəşkül”ün 1884-cü ildə çıxan 29-cu nömrəsində Nekrasovdan tərcümə edən Gülməmmədbəyov Kəngərli idarəyə yazdığı məktubunda tərcümə işinin əhəmiyyətini qeyd etsə də, olduqca qəliz və anlaşılmaz tərzdə tərcümə edildiyini göstərir.

Ə.Haqqverdiyevin “Diş ağrısı” hekayəsi ilə Çexovun “Cərrahlıq” hekayəsi arasında da çox yaxınlıq vardır. Onun hekayə yaradıcılığında istər Çexovun, istərsə də M.Qorkinin təsiri açıq-aydın görünür.

Ədib B.Q.Korolenkonun “Qoca zəng çalan” hekayəsini və Q.A.Qerşuninin “Mənim qarmağım” oçerkini də tərcümə etmişdir.

“Qoca zəng çalan” hekayəsi ömrünün kilsədə – Allah qulluğunda keçməsinə şükür eyləyən, neçə-neçə bahar bayramları görüb, neçə dəfə minarə başında müəyyən saati gözləyən və ürəyi qəm, zəhmət və ailə dərdi ilə dolu olan qoca zəngçalanın hekayəsindən bəhs edir. Bu dəfə də bahar bayramının istiqbalı üçün kənd camaatını yuxudan oyadaraq, öz vəzifəsini bitirmiş olur.

V.Sardunun “Floriya Toska” dramını T.N.Paterner rus dilinə tərcümə etmiş, ədib isə bu əsəri rus dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir.

Ə.Haqqverdiyev sonralar Ukrayna ədəbiyyatından Redkiy T. “Жинка зраднася” (Abo prigoda teli) üçpərdəli dram əsərini də tərcümə etmişdir.

Məşhur Danimarka yazıçısı Hans Xristian Andersenin bütün dünyada şöhrət qazanmış ecazkar nağılları, sehrlı rəvayətləri və hekayələri bu gün də uşaqlar tərəfindən çox maraqla oxunur. Andersenin təsvir etdiyi qəhrəmanlar sevilməyə və təqlid edilməyə bütünlüklə layiqdir. Hər bir oxucu bu surətlərdən çox şey öyrənə bilər. O, bütün əsərlərində qoçaqlığı, cəsarətliyi, igidliyi tələq edir, insana bədbəxtlik gətirən bütün şər qüvvələrə qarşı isə dərin nifrət hissi aşılayır. Haqqverdiyev bu gözəl yazıçının uşaqlar üçün iki nağılını tərcümə etmişdir: “Bülbül” və “Padşahın təzə libası”.

Ə.Haqqverdiyev həm rus, həm də Avropa ədəbiyyatından, özbək, gürcü, tatar və başqa xalqların ədəbiyyatından tərcümələr etmişdir. Tərcümə etmək üçün yazıçı öz ruhuna uyğun əsərlər seçirdi. Bu əsərlər, hər şeydən əvvəl, öz dövründən narazı qalan, xalq üçün azadlıq axtaran yazıçıların əsərləridir.

Nəticə/ Conclusion

Ə.Haqqverdiyev qırx il yazıb-yaratmışdır. Sovet hakimiyyəti illərində əsərləri dəfələrlə nəşr olunmuş, yubileyləri keçirilmişdir. Yazıçının əsərləri rus, gürcü, türkmən, özbək, tatar və s. dillərə tərcümə edilmişdir. İstedadlı sənətkarın yaradıcılığı, ədibin zəngin ədəbi irsi geniş xalq kütləsinə çatdırılmışdır.

Başqa klassiklərimiz kimi, Haqqverdiyevin də həqiqi varisi xalqdır. Azərbaycan oxucusu hər cəhətcə istedadlı olan yazıçının zəngin yaradıcılığını yüksək qiymətləndirir, onun əsərlərini və tərcümələrini böyük həvəslə və sevə-sevə mütaliə edir.

Həyatını və fəaliyyətini xalqın tərəqqisinə həsr etmiş Ə.Haqqverdiyevin bizə miras qalmış irsi bu gün də ideya-bədii əhəmiyyətini, gözəlliyini saxlayır və nəsillərin tərbiyəsinə mütərəqqi təsirini göstərir.

Ədəbiyyat / References

- Haqverdiyev, Ə. (2018). *Həyatı və yaradıcılığı*. Bakı: Elm və təhsil.
 Haqverdiyev, Ə. (Bakı). *Seçilmiş əsərləri 2 cildə II cild*. 2005: Lider.
 Məmmədov, K. (1955). *Əbürrəhim bəy Haqverdiyev*. Bakı: Azər nəşr .
 Məmmədov, M. (2008). *Əbürrəhim bəy Haqverdiyev Həyatı və yaradıcılığı*. Bakı: Nurlan.
 Şərif, Ə. (1975). *Keçmiş günlərdən*. Bakı: Gənclik .

ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ПЕРЕВОДЫ АБДУРРАГИМ БЕКА ХАГВЕРДИЕВА**Солмаз Хаятова**

Доктор философии по филологии

Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА. Азербайджан.

E-mail: senayeva@mail.ru

Резюме. Литературный перевод важнейшее явление в литературной жизни. Большое значение имеет литературный перевод, корнями уходящий в старину. Абдуррагим бек Хагвердиев осуществлял переводы с русского и других европейских языков, а также с грузинского, узбекского, татарского. Сделанные им литературные переводы из произведений других народов были близки ему по духу. Это были отрывки из произведений писателей, которых волновали судьбы народов.

А.Хагвердиев совмещал свою переводческую деятельность с литературным творчеством. Его переводы драматических произведений занимали значительное место в репертуаре действующих дореволюционных театров Азербайджана. Это драмы Ф.Шиллера «Коварство и любовь», «Цыгане», «Вильгельм Телль», У.Шекспира «Гамлет» (1908), С.В.Ланского «Газават», «За свободу» (1908), Чирикова «Иудеи» (1909), армянского драматурга Г.Сундукяна «Перо» и др. Из них были опубликованы: драма «Иудеи» в 1909 году, а «Газават» и «Перо» в 1927 г.

Выдающийся русский писатель Н.Г.Чернышевский подчёркивал тесную связь перевода не только с оригинальной литературой, но и с различными сферами общественной мысли, утверждал, что переводческая литература должна служить пробуждению мышления народа, распространению самых передовых, свободолюбивых идей.

Художественный перевод сыграл важную роль в общем развитии азербайджанской литературы. Поскольку А.Хагвердиев хорошо владел русским языком, его переводческая деятельность в основном связана с русской литературой и занимает большое место в его творчестве.

От М.Ломоносова до М.Горького и В.Маяковского все передовые русские поэты и писатели всегда подходили к переводческой литературе с точки зрения великих идей и целей, а само переводческое дело рассматривали как поле интеллектуальной борьбы.

Ключевые слова: проза, рассказ, среда, стиль, любовь